

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՏՈԼՖ ԲԱՌԻՄԳԱՐՏՆԷՐԻ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՑ ՊԵՏՈՅԵՑ ԳՐՈՑ ՎՐԱՑ

(ՏԷՍ Էջ 20)

Առկարծութեանց առաջարկութեանց ընտրութիւնը և յառաջբերութեան եղանակը, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի այս ցանկէս և այս օրինակէս, մեզ ծանօթ յունարէն ճարտասանութեան սահմանաց վրայէն եղած է։ Սուրբ Գրոց և հելմանոսական առաջարկութիւններ իրարու հետ խառնելու մասին՝ կրնամք զՄովսէս յիշատի նմանցունել Նիկողայոս իմաստակին, որուն երկոտասաներորդ Նախակրթութիւնը՝ ըստ վալցի, Rhet. I. 494, հաւասարապէս հետեւեալ վերնագիրն ունի. Τίνας ἂν ἔποιε λόγους ὁ Ἀδραστος νικησάντων Θηβαίων καὶ μὴ ἐώντων ταρῆναι τοὺς πεσόντας Ἀργείους, ἱσὶ ἐρεχθωσάνερον ἢ, (Ուղ. էջ 199), Τίνας ἂν ἔποιε λόγους ἡ Θεοτόκος, ὅτε μετέβαλεν ὁ χριστὸς τὸ ὕδωρ εἰς οἶνον εἰς τὸν γάμον. Այս զանազանութեամբ միայն՝ որ Մովսէս փոփոխութիւնքն մտցունելու ժամանակ աւելի ևս ազատութեամբ կը վարի, և հարկ է զրուցել, նոյն իսկ հելմանոսական առաջարկութեանց համար հնոց վկայութիւնն ՚ի Սուրբ Գրոց առած ժամանակն, ոչ երբեք կը նշանակէ՝ թէ վերոյիշեալ հելմանոս Սուրբ Գրոց այս ինչ տեղոյն հետեւած է։

Վերջապէս միայն նախադուռն յիշենք աստ, որովհետեւ նշանաւոր կէտ մ'է, և որ միայն կրնար յուսացընել զմեզ գտնել ՚ի հինգերորդ դարուն հայազգի մի յուսումն ճարտասանութեան պարապեալ. « Աստուստ ՚ի բարձրագոյնս վերաթեւելով՝ գեղեցկապէս գեղապարսեցես ընդ երջանիկ պարս պերճացելոցն երգաբանել ՚ի պարերգակն ճեմարանի։ Թորոմ՝ բանապաճոց խոհականութեամբ արհեստապէս ճարտասանելով իմաստաճեմն երամոց յաւէտ դուռաւորիցիս ՚ի ըսյն հոգեպատումս, ընթերցասէր կրթականութեամբ՝ հանդիպելով ՚ի գուպարս բանամարտիցն՝ ըմբերանեցես հանճարեղ բանիւ զբանիւն պանծացեալսն։ Հասեալ ՚ի բենագն՝ աշտիճան, ուր

¹ Ինեագն բառն (580, 15) բաղադրեալ բառ մ'է, և նորա բաղադրութեան առաջին մասին նշանակութիւնը անծանօթ է բոլորովին, իսկ երկրորդին՝ հակառակ իմաստից։ Ըստ ազն (սեռ. ազին) վերջաւորութեան պէտք է այս բառս համարել իբրեւ բաղադրեալ ածական մի, ինչպէս կազմուած են հայկազն (Մովսէս Խոր. Ա. 20, 44, 31), զհիւսզն (Աւգ. Ա. 11, 23, 8), քազաւորազն (Աւետ. Յովհ. Դ. 16), բառերն։ Բայց աստ հակառակ է՝ որ յետագայ ազն բառին բաղադրութիւնը կարենար լինել ածա-

զկացրդոցն կատարելով, և բարեպաշտ փութով տօնասէրս անձանց, բարւոյք յարմարեցնուց զփառանական հանդէս Արդ'ի յոքնախումբ ժողովարանի 'ի համբրէն քահանայազարդ դասուց 'ի բոլոր ողջատեբամն երաստից երանուէտ ձայնիւ բարեբանեցնիս: Եւս 'ի դատողականն ա տեհի ըստ ներազրելոց օրինաւոր կրօնից արտադատել (եւ կ'ընթեռնում արտադատել 580, 22) զիրախոյն ինզիր, 'ի պատիւ նախաթողոցն յաջորդեցնիս: Նովին գեղապան Տրճուանգը եղիցիս պարծանք համատոհմայց, և բաղձալի արհեստասէր համալկաց, ընդհոնուր հռչակելով դիտողական համալուով: Այս է նախադուռն կրթութարանիս, և ասպարէզ ենթակայս իրի հետաորականին հանդիսաւորաց, համանգամայն ուշեղագոյն պարմանեացն: Ի յայս ներախըրթեալ երկասիրաբար՝ հետեւելով վարդապետիս քոյն Մովսէսի, բոլորեցեսքեզ պսակ հոգեծաղիկ վարսագեղ՝ ունել 'ի ներ անձինդ, ով թէոգորէ Խ:

Յետոյ կ'անցնի Մովսէս վերոյիշեալ ազուաւի առասպելին, որ ըզթէոգորոս պիտի օրտապնդէ ընդդէմ փորձութեանց, և այս՝ պարզապէս ցրելու համար այս օրինակացս ժողովածոյն, փոխանակ անոնց հետեւելու: Սակայն արժանի է դիտել 'ի մասնաւորի որ քարոզի համար ճարտասանական տեղեաց որ և է ակնարկութիւն կը պակսի: Մովսէսի ճարտասանական արուեստն յայտնապէս իւր ինքեան նպատակ եղած կ'երեւի, և յետոյ ուրեմն կը զրուցէ ինքն՝ թէպէտ անյարիր՝ թէ այս արուեստս զարգացած է Հայոց մէջ անջատեալ 'ի քարոզէն:

Արդ-այս ճարտասանութիւնը, որ ապահով կերպով Մովսէսի մը գործ է, որ էր նախ քան զՍեբեոս, բայց արդեօք ստուգիւ Մովսէս խորենացի պատմագրին է: Հայոց աւանդութիւնը առանց նախնաբար այս հարցմունքս գլխովին 'ի նկատի առնելու, խորենացոյն կը վերաբերէ զճարտասանութիւնը, բայց պէտք է ենթադրել որ հեղինակաց նոյնութեան ընդունելութիւնը անոնց համանուն ինեւուն վրայ կը կախանայ, և թէ ապացուցանելու պաշտօնը անոնց կը պատկանի, որք կ'ուզեն նախակրթեանց հեղինակ Մովսէսը բաժնել պատմագիր Մովսիսին: Արդ Զօհրապ իբրեւ հմուտ գիտնական, որ մինչև ցարդ այս Հոնտորութեան վրայ ունեցած առանձինն ծանօթութեամբ ցըցուց թէ Հոնտորութիւնը հանգերձ ոճոյ մեծազոյն տարբերութեամբ պատմին կը վերաբերի, յար և նման է գտնուել նմա, կ'ընէ նա բաղդատելով նորա ոճը պատմութեան հետ ('ի տպագրութեան 1796 տարւոյն, յառաջաբան, 8, 22): Որուն հակառակ շատ չի զօրեր այն

կան կամ գոյական. այս բանս թէպէտ փոխաբերաբար իսկ ըսուած լինի, սակայն և այնպէս չէ մարթ որոյն իբրեւ մերձաւոր աստիճան մի: Նոյն անտեղութենէն զերծ չէ նաև Մխիթարեանց կարծիքը, թէ բեմագնեղած լինի (բաղդատէ Նոր Բազմիքը. Հտ. Ա. Վեներսիկ. 1836, էջ 481... քննագն). այս բառս հոս միայն կը տեսնուի Գանձարանին այն տեղոյն վկայութեան համաձայն:

հեղինակութիւնը, որ առ Հ. Գարեգին (նոյն երկասիրութիւն. Ռ. 269, 7...) կ'ըսուի թէ ոմանք (Հ. Գարեգին չի յայտնէր թէ որմէք են) ոմոյն պատճառաւ կը զընտան զճարտասանութիւնը պատմագրին, և այս կը հաստատուի այնու՝ եթէ Հանկուա Հ. Գարեգին այս տեսութիւնը « ոմոյ զանազանութիւնը՝ որ յայտնապէս կը տեսնուի Պիտոյից գրոց և Պատմագրութեան մէջ » (Ուղ. 269, ...) վաւերացուցած լինէր (Coll. II. 49 a. 23.... différence de style qui se fait remarquer entre l'Histoire de Moïse et le Traité de rhétorique) խօսելով, առանց ծանուցանելու թէ Զօհրապ ասոր հակառակը պաշտպանած էր իսկ հանգերձ այսու կան այժմ ըստ կանոնի իրաց մասնական տիպը ոմոյ գրութեան. ուստի այսպիսի իրողութեան մէջ նոյն իսկ Զօհրապի կարծեացը այնքան կտրուկութիւն չեմ տար, մանաւանդ այնու զի ես իսկ ըստ բազմապիսի ուսումնասիրութեանց՝ ի վերայ պատմութեան և ճարտասանութեան, այս կրկին գործոց մէջ ոմոյ տարբերութիւն գտնել չկրցայ. — Ուհմանքն՝ բնականաբար իբրև զլիովին օտար նկատողութիւն անազատ ոմով գրուած են. — Բայց այժմ բարեբաղդաբար յունական հեղինակներէ փոխառութիւններ կան, որք թէ՛ ի ճարտասանութեան և թէ՛ ի պատմութեան ընդ առաջ կ'եննեն մեզ, զորս առձեռն պատրաստ ունինք ճարտասանութեան հարազատութեան խնդիրն որոշելու աղբերաց քննութիւնը օգտակար ընելով այլոց :

Մովսիսի խորենացւոյ Հայոց պատմութեան ¹ բնագիրն առաջին անգամ ի լոյս ընծայուեցաւ թովմաս վոնանդեյշայն ձեռքով, յԱմսդէրտամ՝ յամին 1695, իբր միակ ձեռագրի տպագրութիւն, որ Մովսիսի ձեռագրոց արտաքոյ կարգի խանգարեալ դասին ուղղակի կը վերաբերի. և ըստ իմ քննութեանցս՝ այս դասուն կը վերաբերին, բայց ի՞նչ այժմ անյայտացած էն՝ որոյ տպագրութիւնն կայ, նաև յամին 1699 գրուածն, և ոչ թէ 1697, ինչպէս որ Նիւման (Versuch. էջ. 50 Anm.) կը դնէ, Մովսիսի ձեռագիրը, որ կը գտնուի լայպպիկի մատենադարանին մէջ, և զոր, (չնորհակալ եմ վերոյիշեալ գրատան վարչութեան մեծ առատաձեռնութեանը) կրցայ բաղդատել. և դարձեալ Յակովբ Կարենեանց « Բաղդատութիւն և ստուգեալն Մովսիսի խորենացւոյ ի տպագրելոյն ի վիճետիկ ընդ երկուց ձեռագրաց, Տփղիս 1858), հաւաքած կրկին ձեռագրաց երկրորդը :

¹ Յաջորդ թերթերու մէջ ալ իբր վաւեր ծանուցեալ կը համարիմ զայն : Տես Լանկուա (Introduction in Collection des historiens anciens et modernes d'Arménie, tom. II. Paris, 1869. R. 47-52), Կուսպիթ (Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses Choren). Կուսպիթ (Moses of Choren in Encyclopaedia Prittanica, ed. IX. tom. XVI (1883) p. 861-863). Վէդդէր (Moses von Choren der Geschichtschreiber Armeniens, in wirschl' Lehrbuch der Patrologie und Patristik Band III. (1855, p. 239-251). Այս ենթադրութեամբ կ'արգարանայ մինչև ցարդ Մովսիսի պատմիչն վրայ ի մէջ բերեալ տմէն հատուածական նկարագիրը :

Իսկ Թովմաս՝ բաց աստի՝ իւր տպագրութեան մէջ արդէն խանդարուած սոյն բնագիրը՝ իրեն կողմնէ ալ (գէթ պատճառաւ մի) վերստին խոտարարեց, յետ Սամուելի լինեցւոյ Մարաց թագաւորաց ցուցական առ Մովսիսի խորենացւոյ (Ու. ի. 44, 13...) — այսինքն է՝ ի նկատի առեալ գրութեան սխալները, որ կան աստ անխտաւ բար — մինչ ցարդ ինծի ծանօթ եղած Մովսիսի թէ խանգարեալ և թէ անխանգար մնացած ամենայն ձեռագրաց մէջ հետեւեալ ցուցալ կին համաձայն է. Վարքակիւ, Մոդակիւ, Աւտիկաւ, Դեռիկիւ, Փրաւուրիւ, Կաւքս, Աժդաւակ, Ասոր աղբիւրն ծանօթ է բոլորովին, որովհետև Մովսէս Մարական ցուցակը Եւսեբիոսի ժամանակագրութենէն միայն օրինակներ է (տպագրութիւն Աւգերեանի. Ու. 49 — Հէօնի. Ու. 64), բայց սակայն զՍուսարմուս դուրս ձգեր է. Եւսորա պակասութիւնն ի ձեռագիրս Մովսիսի՝ օրինակողաց թերութենէն պատճառած չլինելը՝ կը ցուցնէ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ ի Մովսիսէ և Եւսեբիոսէ միանգամայն քաղած՝ և խառնակ անկարգ կերպով մեզ աւանդած Մարաց ցուցակը (տպագրութիւն Շահնազարի. քարիզ 1859, էջ 32, 5). Վարքակէս, Մոդակէս, Հուկալիմուս, Դեռիւս, Փրաւուրաւս, Կուարիկաւս, Աժդաւակ. յորո մշարձեալ Սուսարմուս Մովսիսի նախնական օրինակին համեմատ դուրս թողուած է, թէպէտ և Ստեփանոս ուղղակի Եւսեբիոսէն առ Մովսիսի՝ օգտուած է, որ զայն յառաջ կը բերէ, և ուրիշ առիթ.

1. Մովսիսի ձեռագրաց խանգարման ժամանակն՝ այս յաւելուածովս « Այս գիտեմ՝ էր աղագաւ ի Քանիգայ » պիտի սահմանուի, զոր Սամուել Անեցի ի Մովսիսէ խորենացւոյ և Յովհաննէս կաթողիկոսէ համառօտած ժամանակագրութեան մէջ (գրեց յ'1177 յետ Քրիստոսի) ներմուծեց Մովսիսի խորենացւոյ (Բ. 7, 76 Յ) Գրեքունիս բառէն վերջը՝ իբրեւ իրեն յատուկ կարծիքն՝ առաջին գեմքով խօսելով (սես իմ գրուածս « Dr. Lauer und das zweite buch des Moses Chorenazi » Leipzig 1885. p. 14, 13), և այսպէս Մովսիսի բնագրին մէջ բերուած տեղւոյն մէջ ևս սարգեցաւ խանգարեալ ձեռագրաց գասին մէջ եղած « ոչ գիտեմ՝ էր աղագաւ » յաւելուածը: Ի ներքս ստորեւ կը գտնուի սահմանը, թէ իւր ներկայացնող ձեռագրաց մին, այսինքն է, Տփղիսեցի Եղիշեան Խաչատուր քահանային Բ թուով օւնեցած ձեռագրին, զոր Կարենեանց յայտնեց համաձայն իւր յիշատակարանին II. Երեսիս լամբրոնացւոյ (14 Յուլիս 1198 յետ Քրիստոսի) համար օրինակուած մովսիսեան ձեռագրէ մի արտագրուած է: Բայց նոյն իսկ արտագրութիւնը յամին 1670 կամ 1673 յետ Քրիստոսի եղած է, այս բանս Կարենեանցի լուսաբանութենէն ստուգելովս, վասն զի նորա գրութեան թուականին վրայ տուած առաջին տեղեկութիւնն (վերոյիշեալ գրութեան մէջ, 6, 22) երկրորդինէն (տեղ. էջ, 11, 25) երեք ամբ կը տարբերի, սակայն վերջին թուականն աւելի շիտ կ'երևի: Իսկ զպատճառսն (որոց համար իմ վերոյիշեալ գրոցս մէջ, էջ 13, Մովսիսի բնագրին այս գիտնական ուղղագրութիւնը Ս. Երեսիսի Լամբրոնացւոյ ընծայեցի, վասն զի կը ներկայացնէ իսկն գարեալ ձեռագրաց գասը՝ առանց խնդիր լին յարուցանելու), ուրիշ առիթ մի կը մտածեմ՝ կարգել առանձինն:

ներով, (ինչպէս որ այլուր ցուցած եմ), կը համարձակի առաջարկութեան մի մէջ Մովսիսի ձեռագրէն՝ անցնիլ Եւսեբեայ բնագրին, իսկ Մովսիսի զմասարմոս 'ի բաց թողուն միակ պատճառն այս եղած պիտի լինի, որ նա իրմէ յիշուած (Ա. Ի. 44) Արմաւրայ հոյկազն թագապսակ քրմապետին Սօսի հետ (որ յերիտասարդութեան Անուշաւան կը կոչուէր), նոյն համարած է, և այնու կարծած է՝ թէ այն անունն սխալմամբ տեղի ունեցեր է Եւսեբեայ Մարաց ցուցակին մէջ միայն:

Մովսիսի կրկին դասու ձեռագրաց այս միաձայնութեան հակառակ՝ այժմ վերոյիշեալ տպագրութիւնն (էջ 53), հետեւեալ Մարաց ցուցակը կը գնէ. Արքակիս, Մնդաւիս, Սասարմոս, Արտուկաս, Կարդիկեաս, Դեւսկիս, Արտուհիս, Կվաքստիս, Աժդահակ: Աստ յայտնապէս կը տեսնուի՝ թէ թովմաս 'ի սէր համեմատութեան՝ Մովսիսի մնացած ձեռագրաց մէջ պակասած կրկին անուանքը՝ զՍասարմոս և զԿարդիկեաս՝ ներմուծեր է՝ հանելով մի այլ աղբերէ, և ինն անուանս յառաջ բերեր է, մինչդեռ Մովսէս ինն հայ թագաւորաց դիմաց՝ եօթն Մարաց թագաւորներ կը գնէ: Բնոյց թովմաս վա. նաեղեցին այս կրկին նորամուտ անունները Սամուէլ Անեցիէն (ձեռագիր Ս. Ղազարու, Թիւ 511. էջ 367, 23... և էջ 16 Զօհրապեան թարգմանութեան, Միլան 1818) առած է: Իսկ Սամուէլ իւր Մամուէլ ցուցակը Եւսեբեայ հայ քրոնիկոնին թագաւորաց ցուցակէն (տպագրութիւն Աւգրեանի. Բ. 18-19. - Շէօնի. App. I. p. 14) առած է. և քրոնիկոնին Արտիկաս անուն տեղ՝ Կարդիկեաս զը ներլով՝ բնականաբար առաջինը կը պակսի առ Սամուէլի: Այսպէս ուրեմն թովմաս, մինչդեռ զՄովսէս՝ Սամուէլի ձեռքով կը կարծէր սրբագրել, ոչ միայն զՍասարմոս անունը վերագրած է Մովսիսի, (զոր նա կամօք բարձած էր 'ի միջոյ,) այլ և իւր մովսիսեան ձեռագրին Արտուշասին նոյնութիւնն՝ ընդ Կարդիկեասի սամուէլեան ձեռագրին՝ յիմանալով, Կարդիկեասի հետ իւր մովսիսեան ցանկին մէջ ուրիշ նոր անուն մ'աւգրաւ, մինչդեռ արդէն կը գտնուէր 'ի նմա՝ Արտուշասը՝ տարբեր ուղղագրութեամբ: Միով բանիւ, թովմայի տպագրութիւնը և անոր վրայէն եղածներն ('ի մէջ որոց վիսթանեանց տպագրութիւնն՝ էջ 50, միայն ըստ թովմա-Շրէտորեան բաղդատութեան վ մի աւելցուցած է Արքակիս անուն առջև), կը ներկայացնեն մեզ 'ի Սամուէլէ Անեցոյ անվարժութեամբ կըրկնակի խանգարեալ բնագրին Մարաց թագաւորաց ցուցակը. և ընդ հակառակն Միսիթարեանց նոր տպագրութիւնը, յորոց է նաև Ֆլորիվալինն յամին 1841, կ'ընծայեն մեզ զհարազատ բնագիրն՝ զոր Մովսէս աւանդած էր:

Աւրեմն թէ որքան կը տարբերի Մովսիսի խանգարեալ ձեռագրաց այս քննադատութիւնն (զոր Ամսդէրտամի տպագրութիւնն և վերոյի-

չեալ կրկին ձեռագիրը կը ներկայացընեն), 'ի քննատագութենէ հա-
րազատ ձեռագրաց, (զոր 'ի մէջ այլոց ամենեցուն՝ 'ի Ս. Ղազար գրա-
նուսդ Մովսիսի հինգ ձեռագիրը կ'ընծային մեզ), լուսագոյն կը տես-
նուի առ կարենեանցի. որոյ վերոյիշեալ երկասիրութեան մէջ եր-
կրպոյ օրինաւ տարբերութիւնքն (որ է մին 'ի ներկայացուցչայ խան-
գարեալ ձեռագրաց գասուն, յորմէ — յամին 1843ի Մխիթարեանց
հրատարակութիւնն, — որոյ վրայ եղած է բազդատութիւնն՝ և որ
հարազատ դասու ձեռագիրքը միայն կը ներկայացընէ) ոչինչ պակաս
քան զ118 երկիւնի սիւնս ութամալ բառագրոց կը գրաւեն. և նոխ
կարենեանց՝ զտարբերութիւնսն ամբողջապէս չի տար, այլ միայն կա-
րեորագոյններն ընտրելով, ինչպէս որ կը ցուցընէ զայս Լայպցիկի
մովսիսեան ձեռագրին և կամ առաջին տպագրութեան հետ ըրած
բաղդատութեան համեմատութիւնն. և ինչպէս նոյն ինքն կարենեանց՝
նոյն երկասիրութեան մէջ (էջ 7, 21...) իբրեւ իրեն տեսութիւն
յայտնապէս կը հատուտէ. — Ընդ հակառակն թովմա—Շրէօ-
տրեան տարբերութիւնքն բոլորովին անբաւական պատկեր մի կ'ըն-
ծային մեզ՝ կրկին քննադատութեանս իրարմէ ունեցած ընդարձակ
տարբերութեանց մասին. յետոյ ուրեմն (այսինքն է՝ Մովսիսի տպա-
գրութիւնն ընեղէն վերջ) ճանչցաւ թովմաս վանանդեցի մի այլ Մով-
սիսեան ձեռագիր, որ հարազատ ձեռագրաց գասուն կը վերաբերէր,
և իրեն նախկին տպագրութեան ձեռագրին և անոր մէջ եղած տար-
բերութեանց ցուցակ մի շինեց, զոր իւր Շրէօտէր բարեկամին հա-
ղորդեց. անտի ապա վիսթոն եղբարք ևս առին այն տարբերութիւն-
ներն և իրենց Մովսիսի պատմութեան տպագրութեան մէջ անցուցին
(Լոնտրա, 1734). Այս թովմա—Շրէօտրեան տարբերութիւնքս են,
որք մասամբ վիսթոնեան Մովսիսի բնագրին մէջ նշանակեալ ձե-
ռագրին հետ 'ի միասին թուեալ և մասամբ ալ անոնց մէջ անցուցեալ
են. և այս դիպուածիս մէջ ապա վիսթոն եղբարք միշտ ('ի բաց ա-
ռեալ միայն զգլխաւոր վերնագիրն) նախկին տպագրութեան ըն-
թերցումներն՝ զոյգ ընդ նշանակեալ տպագրութեան՝ իբրեւ տարբե-
րութիւնս յառաջ կը բերեն. որք դժբաղդաբար մի միայն քննադա-
տական նիւթեր եղած են, զորս վիսթոն եղբարք նախկին տպագրու-
թեան բնագրին սրբագրութեան համար կրցան զործածել. Սակայն
Լայպցիկի մովսիսեան բնագրի մասին՝ նոքա Լաբրոզէն տեղեկացան,
զայս ձեռագիրս 'ի ձեռին ունելով՝ նորա քսնի մի դատարկ մասերը
կրցածին չափ տրդէն իսկ աւելագրութեամբ լրացընել ջանացեր է.
(Mos. Chor. Lips. fol. 47v. lin. 3-4). բայց վիսթոն եղբարք Լայպ-
ցիկի մովսիսեան ձեռագիրը տեսած չեն. եթէ վիսթոնեան եղբարք
նախկին տպագրութեան աւելութիւն Մովսիսի ձեռագիր մ'ալ առ ձեռն
պատրաստ ունեցած են, զոր ցուցընեն Ոյէն—Մարգէն (Journ. Asia-
tique II. 1823, p. 338, 13), և իրմէ քաղելով նիւման (Ճաշակ էջ. 48,

13). Կը հաստատուի մանաւանդ յատուկ և բացայայտ լուսաբանութեամբ մը 'ի նոյն իսկ վիսթոնեանց (Editio 1736, præfatio, XXI. 10.) և այս մովսիսեան ձեռագիրս բաղդատուած է նաև 'ի Յ. Շրէտերէ 'ի Գաւնման արամեան լեզուի (Thesaurus linguæ armenicæ, Amstel. 1711. p. 399, 4.) զոր վիսթոն եղբարք յէջ 110, Ո. Ժանօթ. իրենց տպագրութեան՝ կարևոր համարեցան մէջ բերել:

Վենետիկոյ 1752ին տպագրութիւնն ևս բացարձակապէս նախկին տպագրութենէն և վիսթոնեան բնագրէն վերստին արատաւորեալ է, ինչպէս որ անոր յառաջարանէն իսկ կը տեսնուի (համեմատէ վենետիկոյ 1883ին, էջ 268, Հայկական Դպրութեան յառաջարանին մէջ բերուած մասին տպագիրն): Դարձեալ՝ Հ. Յովհաննէս Չօհրապ առաջին անգամ՝ Մովսիսի պատմութեան համար պատրաստութիւն մի հաւորեց ձեռագրաց վրայ հիմնեալ քննադատութեամբ. բայց նորա տպագրութեան համար սահմանեալ լուսաբանութիւնը վենետիկոյ 1826ին տպագրութիւնն 'ի գերե հանած է: Ուստի նիւման դարձեալ և յայսմ մասին շատ ներողամիտ է, երբ իւր ճշարակ հայ գաղութեանց պատմութեան մէջ (էջ 49-50) կ'ըսէ՝ թէ Չօհրապ այս տպագրութեան համար «երեք ձեռագիրք, որոց երկուքն շատ հին էին, բաղդատեր է ու Յիրաւի, Չօհրապ՝ ըստ իրեն տակաւին ան. տիպ մնացած ինքնագիր գործոյն՝ երկու մովսիսեան ձեռագիրք ան. ձամբ բաղդատած է յամին 1815, որք և մինչև ցարդ կը գտնուին 'ի Ս. Ղազար, թէ և շատ նոր, այսու հանգերձ լաւ գրագիրներ են, (այսինքն է, Ս. Ղազարութիւ 863 ձեռագիրն, որ յամին 1683 յետ Քրիստոսի գրուած է, և թիւ 1530, որ յամին 1664 գրուած է): Ի հակառակէն ունէր նա ստուգիւ, յամին 1303 յետ Քրիստոսի 'ի Կ. Պօլիս գտնուած ձեռագիրն, որ մինչև ցարդ մովսիսեան ժանօթ ձեռագրաց հնագոյնն էր, և այժմ դարձեալ կորսուած է: Վենետիկոյ մովսիսեան ձեռագիրն՝ զոր իւր յերկոտտասներորդ դարու գրուած՝ կը յիշէ Լանկուա (Coll. II. 50. a not. 3), եղջերուաբաղ մ'է. հաւաքում մի՝ զոր նա ինքն ըրած չէր, այլ Եւսեբեայ քրոնիկոնէն (ed. Mediol. præf. XII. not. 2) շատերուն ժանօթ հոտանդնուպօլսեցի գիտնական Գէորգ Յովհաննիսեանն, յորմէ Չօհրապ յամին 1792 զանոնք ընդունեցաւ: Փարիզու ազգային մատենադարանին մէջ վիսթոնեանց տպագրութեան մէջ անյուշած օրինակ մի կը պահուէր Չօհրապի 29 թիւ հայերէն ձեռագրի յաւելուածով նշանակուած պատրաստութիւնը մեծ առաւելութիւն պիտի ստանար, եթէ յայտնուելու լինէր, զի անտի կարելի էր իմանալ թէ որ ձեռագիրն էր այն տարբերութիւնքը ներկայացընողը. վասն զի մինչև ցայժմ հրատարակուած Մովսիսի գործոց և ոչ միոյն մէջ կարելի է գտնել զայն, 'ի նկատի առնելով թէ Չօհրապ ըստ բաւականին բաղդատած է 'ի Ս. Ղազար գտնուած ձեռագիրքն, ինչպէս որ ըրին ցայսօր եղող տպա-

գրողք. այնպէս որ Զօհրապի այս երկասիրութիւնը, ուսկից թագաւորական մատենադարանն Պաւլերայի տէրութեան՝ որ 'ի Մոնաքոյ, Ֆրորիվային ձեռքով կատարուած և վիսթոնի ձեռագրին մէջ անցուած օրինակ մ'ունի, այժմ իսկ կարելի է օգտակար ընել:

Աւելի նուազ քան զոր կամէր ներկայացընել Զօհրապ՝ ներկայացուցեր է վենետիկեան 1827ին տպագրութիւնն. սա մի և նոյն ձեռագրական նիւթը՝ որչափ Զօհրապ՝ և աւելի ևս կարացեր է օգտակար ընել: Յիրաւի, նախնին Գէորգ Յովհաննիսեան, որ 'ի ՉՄԲ թուին Հայոց գրուած ձեռագրին բաղդատութիւն մի զրկեց առ Զօհրապ, (ըստ տեղեկութեան նորին իսկ Զօհրապի, որ կը գտնուի յամին 1792 վիսթոնեան հրատարակութեան փարիզեան օրինակին մէջ), նոյնը այնպիսի մի այլ օրինակ, գրեալ յամին 1775, Միսիթարեանց Ս. Ղազարու վանքն ուղարկած էր արդէն, ուր կը գտնուի արգ թուանշա. նովս 36, ք, է. ուստի այս օրինակէս պէտք է հաստատել թէ ՉՄԲ ձեռագրին ('ի լուսանցս' էջ 423 բաղդատութիւնը վենետիկ 1752ին տպագրութեան օրինակի մը վրայ գրուած է) Գէորգայ ձեռքով եղած բան չէ: Գէորգայ այս առաջին բաղդատութիւնը, Զօհրապի գործածած Ս. Ղազարու երկու մովսիսեան ձեռագրաց և ուրիշ երրորդի մի հետ 'ի միասին' կազմած են յամին 1827 հրատարակութեան բնագրին և Պատրիարքիւնն հիմունքը. և այս չորս ձեռագիրքս առհասարակ ամբողջ մնացածներուն դասուն կը վերաբերին. ուստի ասկէ կը հետեի, թէ գէթ տասներորդ մասն 1827ի բնագրին՝ միւս երեք հրատարակութեանց նախկին բնագրէն կը հեռանայ, որք այս հրատարակութեանն համար բոլորովին առանց նկատողութեան թողուած են: Երբ նիւման 'ի Ճուրջակ հայկական դպրոսքեան (էջ 24) կ'ըսէ թէ 1827ի տպագրութեան համար գործածուած ձեռագիրք «լաւագոյն կերպով մեծ արդիւնք մի յառաջ բերած չեն», դժուար է ըսել թէ արդեօք նա զմեծութիւն քննադատական արդեանց կարգէ դուրս չափով մի չափեր է, եթէ գուցէ պարզապէս 1827ի տպագրութեան մէջ հազարոց տարբերութեանց նուազ թուէն կը հետեցընէ զայն, մերձաւոր հաւասարութիւն մի ուզելով գնել մէջ բերուած բնագրին և նախկին հրատարակութեանց բնագրին հետ: Արդ յամին 1827 տպագրութեան Պատրիարքիւնն այնքան պակասաւոր է՝ քան զոր չէ մարթ երևակայել, որով և նախկին տպագրութեան բնագրին տարբերութիւնքն նշանակուած չեն անդ. ուստի անտի միայն կարելի չէ կազմել այս օգտափարս, թէ որքան փոխուած է այս տպագրութեամբ Մովսիսի բնագրին՝ հնագոյն տպագրութեան բնագրէն: Աստ յէջ 9 նախնական կերպով տարբերութիւնք կան՝ որք բնագրին յէջ 556 'ի թիւ արկեալ են առանց ծրագրի և ծանուցման ձեռագրաց, որք կը պարունակեն զտարբերութիւնս Սակայն բնագրին կազմակերպութեան համար առաջնորդող սկիզբն էր այն՝ որ կը գտնուի

'ի բազմութեան անդ չորս օգտամատոյց ձեռագրաց. ինչպէս որ Յառաջաբանին մէջ դժուարալուր խօսքերով արտայայտեալ է, որ այժմ 'ի բնագրին գնեցի է: Լը վայրեան տը Ֆլորիվալ, այս պարզ կանոնիս համաձայն՝ յամին 1841 գաղղիերէն թարգմանութեան հետ մէկտեղ վերոյգրեալ բնագիրն ևս վերստին հանդիսացուց, բայց դուրս թողլով վենետկոյ հրատարակութեան տարբերութիւնը. յորմէ ապա յամին 1844 փարիզու նոր տիտղոսով տպագիրն ելաւ 'ի վաճառ, զոր սակայն Ֆլորիվալի մասնաւորապէս Մովսիսի պատմագրութեան բնագրին համար եղած կրկին տպագրութիւնքն 'ի միասին չեն թուեր:

Շարունակելի

ԱՐՃԷԴ ԳԵՏ. ԳԱՂԱՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ Ի ՌՈՒՄԷՆԻԱ

ԾԱՆՈԹ.— Առաջիկայ յօդուածս համառօտութիւն է B. P. Hasdeu ուսմէն բանասիրին յօդուածի մը, զոր ուղարկած է առ մեզ՝ ծանօթ ազնիւ բարեկամ Պ. Գրիգոր Մ. ՊԵՋԵՐԼԻԱՆ՝ փաստաբան Պուքրէշի, որոյ կը վերաբերին նաեւ ոսկաւատող ծանօթութիւնքն՝ զորս տեղ տեղ կը դանեն ընթերցողք:— Մեք՝ ոչ միայն մեր բարեկամին համաձայն՝ բռնագործեալ կը համարեմք նեւ գրեական մէջ բերած հաւատարմէն, մասնաւոր 'ի հայերենէ ստուգաբանութիւնքն (որք ուրեք ուրեք ծողրական ևս թուին), այլ և բոլորովին անհիմն՝ այնքան նշանաւոր չենք մը՝ հայկական գրութիւն ունել, որոյ ոչ այլ ինչ հաւատարմ 'ի մէջ կը բերուի՝ բայց եթէ պատահական նմանաձայնութիւն մը, որ չունի բնաւ պատմական—լեզուագիտական արժէք:— Ազգային բանասիրաց կրնայ նետաքրքրական լինել յօդուածիս մէջ յիշեալ քանի մի տեղեկութիւնք հայկական գաղթականութեան վրայ 'ի Ռումէնիա:

ԵՂԻՆԱԿՆ (Պ. Հըթտեւ) բառագիտական քննութեամբ կը հաստատէ թէ Արճէշ անուան էլ վերջաւորութիւնը ռումբնական ամանց մը չէ, ինչպէս կը գտնենք այլ ածանցս ռումբնական ծագմամբ՝ զանազան տեղեաց և անձանց անուանց մէջ: Արճէշ բառն ամօղղլութիւն մ'է, առանց ռումբնական կազմութեան, և օտար լեզուէ առնուած բառ է:

Այս անունս կը տրուի քաղաքի մի և գետի մը. այս գետն օտար երկրէ չանցնիր. 'ի Ռումբնիա կը սկսի իւր ակնն (Ալբինա լեռնէն), և կը թափի 'ի Դանուբ, մերձ յՕրտենիցցա. ուստի և կրցաւ փոխել իւր հին անունը բոլոր երկայնութեամբ՝ մեր սահմանաց վրայ կատարուած պատահարաւ մը:

Այս պատահարն եղաւ հայ գաղթականութեան մը այս գետին եզերքն հաստատուիլը, որ գալով յԱրճիշոյ և հիմնելով սոյն անուամբ